

MÖVZU. TƏBİİ VƏ MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİNƏ
QENDER YANAŞILMASI

- *Təbii və mədəni irsin qorunub saxlanılmasının çoxcəhətliliyi*
- *Din – “insan-təbiət” qarşılıqlı münasibətlərində mədəniyyətin fundamental əsaslarından biridir*
- *Ekoloji mədəniyyət – inkişafın istiqamətvericisidir*
- *Azərbaycanda təbii irsin mühafizəsinin aktuallığı*

Təbii və mədəni irsin qorunub saxlanılmasının çoxcəhətliliyi

Min illərdir ki, insan nəsli Yer üzündə məskən salmışdır, bununla belə bizim ulu əcdadlarımız Yer kürəsinin ucsuz-bucaqsız olduğunu düşünürdülər. Fernan Maqellanın ilk dövrü-aləm səyahəti üç il davam etmişdir, bu hadisə cəmiyyətin dünyagörüşünə sarsıdıcı zərbə vurdu. Jül Vern “80 gün Yer ətrafında səyahət” romanını yazmaqla, elmi-fantastik janrın əsaslarını yaratdı. Yuri Qaqarin kosmik gəmisi ilə Yerin orbiti ətrafında 108 dəqiqə ərzində bir dövr vurdu, bu hadisəni planetin bütün əhalisi böyük həyəcanla izləyirdi. Yerə enəndən sonra kosmonavt demişdir: “Bizim gözəl planetimiz, o nə qədər kiçikdir!”

Yaşadığımız məkanın məhdudluğunu və kiçik nisbiliyini qavramaq üçün ictimai inkişafın mümkün yolları və imkanları haqqında bizim fəlsəfi və praktiki təsəvvürlərimiz dəyişir. Jəmiyyət inkişaf etdikcə, onun təsir dairəsi genişlənir, deməli, təbii sərvətlərə getdikcə ehtiyac artır. İqtisadi tərəqqi təbiətə ikili münasibət yaradır. Bir tərəfdən, insan öz təbii, əzəli başlanğıcını duyur, digər tərəfdən isə – o, özünü Kainatın sahibi hesab edir. İstehlakçı mövqedən təbiətə yanaşma ətraf mühitin pozulmasına gətirib çıxarır, nəticədə insanların yaşaması üçün “sağlam” sayıla bilən ərazilər azalır. Öz əhəmiyyətinə görə təkrarsız, unikal sayılan təbii komplekslər Yer üzündən silinir. Hal-hazırda insanlar, planetin bioloji və landşaft müxtəlifliyini azalması təhlükəsi, və, ola bilsin ki, mümkün itkisi problemi ilə üzləşirlər.

Geoekologiya elmi Yer üzündə canlı orqanizmlər və onların yaşadığı məkanla bağlı bütün hadisə və prosesləri öyrənir. Bunların sırasında, təbiət və insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan mədəniyyət fenomeninin bütün forma və təzahürləri də vardır. Yer kürəsində, onu əhatə edən kosmik fəzada baş verən prosesləri öyrənən alimlər sübut edir ki, “Yerin məkanı mədəniyyəti, mədəniyyət isə məkanı təşkil edir”. Zaman keçdikcə, dilimizdə “təbii irs” ifadəsi daha çox işlənir: burada bizi əhatə edən təbiət və landşaftla bağlı məfhumlar öz əksini tapır. Lakin “təbii irs” və “ekoloji mədəniyyət” ifadələri bioloji müxtəliflik anlayışına uyğun deyil, sonuncu əvvəlkilərdən qat-qat genişdir. Təbii irs anlayışı landşaft müxtəlifliyinin hesabına bir qədər də genişlənərək, keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə – təbiət və cəmiyyətin təbii tarixlə sosial tarixin bir-biri ilə təmasda olmaq mərhələsinə ujalır.

Belə yanaşma irsin ideologiyası haqqında olan ən fundamental təsəvvürə yaxınlaşmağa imkan verir: irs bütöv bir sistem olaraq, özündə təbii və mədəni elementləri sıx birləşdirir.

Müasir dünyada baş verən proseslər həddindən artıq mürəkkəb və ziddiyyətlidir, onu qarşıdurmalar, mürəkkəb alternativlər, həyəcan və ümidlər bürümüşdür. Bizi əhatə edən istər maddi, istərsə də ideal obyektlər məkan və zaman hüdudlarında mövcuddur. Yer səthinin hadisə və obyektlərinin məkan hüdudlarında mövcud olan qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi ekologiyanın başlıca vəzifəsidir; ekologiya hal-hazırda insan idrakının bir çox sahələrini əhatə edir. Ekoloji biliklər bəşəriyyətin ümumi mədəniyyətinin başlıca universal elementlərindən birini təşkil edir. Mədəniyyət, öz növbəsində, müasir sivilisasiyanın özəyi, fundamentidir. Müasir cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətinin səviyyəsi əhalinin ümumi mədəniyyətinin getdikcə daha vacib göstəricisinə, insan nəslinin inkişafının özünəməxsus meyarına çevrilir. Ekoloji təfəkkür – ümumi və peşəkar ekoloji mədəniyyətin ayrılmaz əlamətidir. Müasir insanın ekoloji mədəniyyətinin göstəricisi – onun Yer haqqında formalaşmış sabit, dolğun təsəvvürüdür.

XIX əsrdən başlayaraq, qabaqcıl alimlərin və mövcud cəmiyyətin ictimai rəyinin təsiri altında dünyanın bir çox yerlərində dövlət tərəfindən qorunub saxlanılan xüsusi ərazilər – qoruqlar yaradılmağa başlandı. Avropada ilk qoruqlardan biri – Fransa rəssamlarından ibarət qrupun təşəbbüsü ilə yaradılmış və 1858-ci ildən Fransa dövləti tərəfindən qorunan Paris yaxınlığındakı Fontenblo meşəsi olmuşdur. Təbii irsin qorunmasının müasir formaları 1872-ci ildə ABŞ-da dünyada ilk milli parkın – Yellouston parkının yaradılmasından mövcuddur. Zaman keçdikcə, bütün dünyada qorunan ərazilərin fəaliyyət növü məhz milli parklar şəklində inkişaf etməyə başlamışdır. İlkin mərhələdə onların yaradılması

prosesi çox ləng gedirdi. Avropada ilk milli parklar yalnız 1909-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Müasir dövrdə dünyada iki mindən çox milli park və öz statusuna görə onlara yaxın olan regional təbii parklar var.

Tədrisən tənəzzülə uğramaq təhlükəsi ilə üzləşən təbii irsimizin qorunub saxlanması zərurəti, ən əvvəl, inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən dərk edilmişdir. Təbii və mədəni irsin qorunub saxlanması üzrə ilk təşkilat 1895-ci ildə İngiltərədə yaradılmışdır. Bu təşkilat indi də Birləşmiş Krallığın və ümumiyyətlə, dünyanın, ən nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatlarından biri olan - özəl xeyriyyə cəmiyyəti – Böyük Britaniyanın Milli trustıdır. Hal-hazırda irsin qorunub saxlanması üzrə milli trustlar bir çox digər ölkələrdə, məsələn, ABŞ, Karib dənizi hövzəsinin bir çox ölkələri, Yaponiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Şotlandiya, İrlandiya, Hollandiya, Slovakiya və s. fəaliyyət göstərir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində (Böyük Britaniya, İrlandiya, İspaniya, ABŞ və s.) təbii sərvətlərin qorunub saxlanması və istifadəsi üzrə xüsusi qanunvericilik qəbul olunmuşdur. 1980-cu ildə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığında milli irs haqqında qanun qəbul edilmişdir; bu qanunda xüsusi olaraq, təbii və mədəni irsin qorunması və istifadəsi məsələsi bütün təəssüratı ilə təsbit edilmişdir. Şotlandiyada 1991-ci ildə, bu qanuna əlavə olaraq, Birləşmiş Krallığın bu tarixi ərazisinin təbii sərvətləri haqqında qanun qüvvəyə minmişdir. Qəbul edilmiş qanunlar səmərəli şəkildə, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bu qanunların icrası üçün beş milyonluq Şotlandiyada 600 nəfər işçisi olan “Şotlandiyanın təbii irsi” adlı dövlət agentliyi fəal sürətdə öz planlarını həyata keçirir.

Həm mədəni, həm təbii irsin qorunub saxlanması ətraf mühitdə sabit ekoloji vəziyyətin əsaslarından biridir. Ətraf mühitin etnik sabitliyə və xalqın yaşamasına təsiri – universal qanunauyğunluqdur, yəni ətraf mühit insan nəslinin yaşaması üçün müqəddəm şərtidir. Dünya təcrübəsində təbii və mədəni dəyərlər və sərvətlərin itirilməsi səbəbindən, yer üzündən bu və ya digər xalqın (etnosun) silinməsi faktları kifayət qədərdir, belə dəyərlər sırasında xalq yaradıcılığını, otaqları, dili, dini ayinləri və digərlərini göstərmək olar.

“Mədəniyyət” anlayışının latın dilindən tərcüməsi “julture” - becərmək, bəsləmək, yaxşılaşdırmaq deməkdir. Bu sözün ilkin mənası – torpağın becərilməsi, əkinçilik, torpağın işlənilməsi idi. Tədrisən insanların fəaliyyət dairəsi genişləndi və “mədəniyyət” sözü daha geniş bir məna daşımağa başladı: maarifçilik, savad, tərbiyə. Məşhur rus dilşünası Vladimir Dal özünün “İzahatlı lüğət”ində yazır: “Mədəniyyət – işlədilmə, becərmə, üzərində çalışmadır, bu əqli və əxlaqi savaddır”. Mədəniyyət fenomenini təhlil edən F.Hegel ona “insan tərəfindən yaradılmış ikinci təbiət” adını vermişdir.

Mədəniyyət – təbiət tərəfindən bizə bəxş edilmiş sərvətdir, insanlar tərəfindən yaradılmış və toplanılmış maddi və mədəni dəyərləri, bizi əhatə edən təbiəti qiymətləndirmək üçün bizə verilmiş şansıdır.

Mədəniyyət - hər bir insanın az və ya çox dərəcədə əldə etdiyi bilik və vərdislər, ictimai və istehsalat həyatı, savad və tərbiyə, yaradıcılıq və mənəvi-əxlaqi fəallıqdır. Eyni zamanda, buraya insan tərəfindən yaradılmış sərvətlər (o cümlədən maddi sərvətlər) də daxildir.

Mədəniyyət – insanların həyat fəaliyyəti formalarının müxtəlifliyi, mücərrəd anlayışda həyatın becərilməsi, onun insanlaşdırılması, xalqların tarixi yaddaşdır. O, sivilizasiyaların və etnosların ayrılmaz cəhətidir. Planetimizdə mədəniyyətlərin müxtəlifliyi insan birliklərinin ən böyük dəyəridir; buna, bəzən, inteqral mədəniyyət deyilir. İnsan mədəniyyət vasitəsi ilə özünün müstəqil fərd, cəmiyyətin üzvü, bütövlüklüyün bir cəhəti olduğunu dərk edir.

Amerikalı yazıçı Ernest Heminqvey “Zəng kimin üçün çalınır” əsərində yazmışdır: “Elə bir insan olmamışdır ki, o, ada kimi, özü-özlüyündə tənha qalsın; hər kəs... qitənin, torpağın bir hissəsidir; əgər dalğa bu sahiləki daş qayasını çırpıb aparsa, onda Avropa kiçiləcək. Hər bir ölən adam məni də kiçildir, çünki mən bütün insan nəsli ilə birəm, bax buna görə, heç vaxt soruşma ki, zəng kimin üçün çalınır: o sənin üçün çalınır”. Böyük alim V.İ.Vernadski “Təbiətşünasın düşüncələri” əsərində yazır: “İnsan, nəhayət, real şəkildə anladı ki, o, planetimizin sakini olaraq, yeni aspektdə düşünməli və yaşamalıdır. Bunu o, ayrıca götürülmüş bir şəxsiyyət, ailə, qəbilə, dövlət və ya dövlətlər ittifaqı aspektində deyil, planetar aspektdə etməlidir”.

Bizim xalqın tarixində təbiətə ali münasibətin bir çox nümunələri vardır. Görkəmli Azərbaycan filosofu, diplomati, hərbi xadimi və şairi Abbasqulu ağa Bakıxanovun Azərbaycanda pedaqogika, psixologiya, coğrafiya, astronomiya, dilçilik, ritorikanın (nitq mədəniyyəti) inkişafında böyük xidməti olmuşdur. Bu baxımdan onun elmi əsərləri sırasında “Ümumi coğrafiya”, “Göylərin sirri”, “Nəsihətlər

kitabı”, “Əxlaqın saflaşdırılması” və “Gülüstani-İrəm” kimi əsərləri daha dəyərlidir. Bu əsərlərdə Bakıxanov, bir alim kimi, nadanlıq və cəhaləti tənqid etmiş, elmi, maarifi, yəni mədəniyyəti təbliğ etmişdir.

Azərbaycanda tərəqqipərvər ideyaları inkişaf etdirən şəxsiyyətlərdən biri – görkəmli maarifçi, təbiətşünas-alim Həsənbəy Zərdabidir. O, peşəkar jurnalistikanın əsasını yaratmış, onun ekoloji sahəsini inkişaf etdirmişdir. “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində o, ölkəmizin təbiətini geniş şəkildə təhlil və tədqiq etmişdir. Onun meşələrin, torpağın və bütövlükdə təbiətin qorunub saxlanması haqqında fikirləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Ömür yoldaşı, Azərbaycan qadınlarının mütərəqqi cəhətinin nümayəndəsi olan Hənifə xanım ilə birlikdə Zərdabi geriliyin, ətalətliyin əleyhinə çıxış edirdi. Onların hər ikisi təhsil – maarif prosesinin sürətləndirilməsində çox fəal iştirak edirdi. Həsən bəy və Hənifə xanımın səyi nəticəsində 1901-ci ildə Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün ilk məktəb açılmışdı.

Müasir cəmiyyətdə klassik ənənələr və aktual problemlər bir-birini ahəngdar şəkildə tamamladığı bir dövrdə inkişaf amili olan mədəniyyətə diqqət xeyli artmışdır. Bu mövqə bir çox nəzəri və təbii elmlərdə öz əksini tapmışdır. Mədəni hadisələr dövlət səviyyəsində, milli və regional siyasətdə nəzərə alınır. Son dövrdə qəbul edilmiş bir sıra çox mühüm sənədlərdə davamlı inkişafın başlıca şərti kimi mədəni və təbii irsin qorunub saxlanması göstərilir. Bu fikir ilk dəfə olaraq 1972-ci ildə Parisdə BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət məsələlərinə həsr edilmiş konfransda irəli sürülmüşdür. Məhz burada Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunub saxlanması haqqında Konvensiya qəbul olunmuşdur. Bu beynəlxalq sənəddə göstərilir ki, “təbii və mədəni irs getdikcə ənənəvi səbəblərlə yanaşı, sosial və iqtisadi həyatın təkamülü nəticəsində yaranan səbəblərdən də meydana gəlir; nəticədə burada daha qorxulu, zərərli və dağıdıcı hadisələr meydana gəlir”. Qeyd edilmişdir ki, “...təbii və mədəni irsin bir sıra dəyərləri müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün, onları, bütün bəşəriyyətin ümumdünya irsinin tərkib hissəsi kimi qoruyub saxlamaq lazımdır”. Bu hüquqi sənəddə “mədəni irs” (maddə 1) və “təbii irs” (maddə 2) anlayışların mahiyyəti açıqlanmışdır.

Sənəddə qeyd edilir ki, “mövcud Konvensiyanın üzvü sayılan hər bir dövlət öz üzərinə mədəni və təbii irsin müəyyən edilməsi, mühafizəsi, qorunub saxlanması, təbliğ edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması vəzifələrini götürür...” (maddə 4).

Mədəniyyət anlayışının təkamülü bu sahədə ən nüfuzlu beynəlxalq qurum olan BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə komissiyasının (UNESKO) fəaliyyətində daha aydın ifadə olunur. UNESKO nəzdində Ümumdünya İrsi Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Onun tərtib etdiyi Ümumdünya İrsi obyektlərinin siyahısına 2000-ci il məlumatlarına əsasən, 600-ə yaxın obyektin adı daxil olunmuşdur. Onlardan 400-dən çoxu – mədəni irs, 100-dən çoxu – təbii irs, digərləri isə – təbii-mədəni irs nümunələrinə aiddir.

Beləliklə, ədəbiyyat və incəsənət sahəsi kimi qəbul edilən mədəniyyət haqqında təsəvvürlər tədricən dəyişilmişdir, bu anlayışın məzmunu xeyli genişlənməmişdir, buraya həyat tərzinin müxtəlifliyi, dəyərlər sistemi, ənənələr, dini fərqlər və s. daxil edilmişdir. Başlıcası isə buraya insan hüquqları, o cümlədən cəmiyyətin hər bir üzvünün təmiz, ekoloji cəhətdən sabit təbii mühitdə yaşamaq hüququ da daxil olunmuşdur.

Təbiətdən istifadə, istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən artıq “təbii irs” anlayışına fəal şəkildə inteqrasiya etmişdir. Dünyanın əksər ölkələri və beynəlxalq ekoloji idarəetmə üçün də bu hal səciyyəvidir.

Təbii irs – konvensial anlayışdır, onun yaranması və qavranılması istər qlobal, istərsə də milli səviyyələrdə bir çox yeni çalarlarla bağlıdır. Bu insan sivilisasiyanın inkişafında təbii dəyərlərin əhəmiyyətinin kəskin şəkildə artmasında öz əksini tapır.

1993-cü ilin noyabr ayında yeni, inteqrasiya olunmuş Avropanın simvolik mərkəzi olan Hollandiyanın Maastrixt şəhərində Ümumavropa konfransı keçirilmişdir. Konfransın mövzusu “Avropa təbii irsinin qorunub saxlanması: Avropa ekoloji şəbəkəsinə doğru” olmuşdur. Burada insan rifahının yüksəldilməsi və sabit davamlı inkişaf üçün təbii irsin xüsusi əhəmiyyət bir daha təsdiqlənmişdir. Konfransın sənədlərində, xüsusilə Avropa ekoloji şəbəkəsinin Deklarasiyasında Avropada təbii irslə bağlı yeni siyasətin əsasları yaradılmışdır. Bu siyasət, qitənin bütün ölkələrində təbii irsin şəxsiz-şübhəsiz qorunub saxlanılmasından ibarətdir. Maastrixt konfransında qəbul edilmiş müddəalar və əməli tövsiyələr hal-hazırda üç istiqamət üzrə inkişaf etdirilir:

- təbiətə istifadə olunması (ən geniş mənada) ;

- cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin ərazi təşkili;
- inkişafın sabitliyinin və davamlılığının məkan potensialının təmin olunması.

Təbii irsin problematikası üzrə tədqiqatlar bir sıra Avropa ölkələrində ixtisaslaşdırılmış elmi mərkəzlərdə aparılır: Arnem (Niderland) şəhərində fəaliyyət göstərən Avropa ekoloji siyasət İnstitutu, onun Berlin, Brüssel, London, Madrid və Parisdə yerləşən filialları, Tilburq (Niderland) şəhərində təbiətin mühafizəsi üzrə Avropa mərkəzi, Lüblyanada (Sloveniya) təbii və mədəni irsin mühafizəsi İnstitutu və başqa qurumlar fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda bu istiqaməti Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyi inkişaf etdirir. Azərbaycanda bu istiqamət Heydər Əliyev Fondu tərəfindən fəal dəstəklənir. Fondun prezidenti respublikamızın birinci xanımı Mehriban Əliyevadır. UNESCO-nun qərarı ilə mədəni irsin mühafizəsi sahəsində görkəmli xidmətlərinə görə o, Xoş Məramlı Səfir elan edilmişdir.

Araşdırılan problemlər təhsil prosesində də öz əksini tapmışdır. Bakı Dövlət Universitetində və Qərb Universitetində adı çəkilən istiqamət üzrə mühazirələr oxunur, məşğələlər keçirilir.

Dünya ictimaiyyəti səviyyəsində mədəniyyət məfhumunun çoxsaxəliliyi, onun qlobal və milli siyasət çərçivəsində xüsusi tənzim olunan məsələlər sırasına qanunauyğun şəkildə daxil edilməsi üçün əsas şərt olmuşdur. 1982-ci ildə Meksikoda mədəniyyət sahəsində aparılan siyasət üzrə keçirilən Ümumdünya konfransında qəbul edilmiş əsas sənəddə - "Mədəniyyət sahəsində siyasət üzrə Bəyanamədə" deyilir: "Sözün geniş mənasında mədəniyyət – cəmiyyəti və ya sosial qrupu xarakterizə edən ən səciyyəvi mənəvi və maddi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərin məcmusudur".

1987-ci ildə BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə Ümumdünya Komissiyası sivilizasiyamızın yeni modelinin araşdırılması kimi zəruri məsələ üzərində diqqətini cəmləmişdir. Norveçli alim xanım Qru Harlem Brundtland "Bizim ümumi gələcəyimiz" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Məruzədə dünyanın mövcud durumu elə kəskin şəkildə təhlil olunmuşdur ki, konfransın yekununda xüsusi bir komissiya yaradıldı. Brundtland bu komissiyanın işinə rəhbərlik etdi, buraya 23 ölkənin ekspertləri dəvət olundu. İlk dəfə olaraq, belə yüksək səviyyədə davamlı inkişafa keçidin zəruriliyi əsaslandırıldı və inkişaf etmiş ölkələr üzərinə, yaranmış böhran vəziyyətinə görə xüsusi məsuliyyət qoyularaq, çıxış yolları axtarıldı.

1993-cü ildə, mədəni siyasət tərəfdarları, BMT-nin bütün səviyyələrində mədəniyyətin inkişafı onilliyini elan etdilər. Bu nəhəng layihə çərçivəsində ənənəvi fəaliyyət formaları ilə yanaşı (mədəni özünəməxsusluğun inkişafı və zənginləşməsi, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının genişləndirilməsi və s.), cəmiyyətin davamlı inkişafının mədəni aspektləri də diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu dövrdə qlobal səviyyədə mədəni siyasətin inkişafında xüsusi səmərəsi olan bir sıra sənədlər qəbul olunmuşdur:

- "Mədəniyyətin dəstəklənməsi" xartiyası – Saloniki, Yunanıstan, 1997;
- Bloklara Qoşulmamaq hərəkatı ölkələrinin mədəniyyət nazirlərinin Deklarasiyası – Medelyin, Kolumbiya, sentyabr 1997;
- Mədəniyyət sahəsində siyasət üzrə Panafrika məsləhətləşməsinin nəticələri – Lome, Toqo, fevral 1998;
- ALEKSO müşavirəsinin materialları – Tunis, fevral 1998;
- "Ürəkdə mədəniyyət" məruzəsi - Avropa Şurası egidası altında, 2000.

Bu sənədlər insan cəmiyyətinin tarixində misli görünməmiş səviyyədə mədəniyyətə diqqətin artmasının təzahürüdür; burada mədəniyyət inkişaf amili kimi nəzərə alınır. Mədəniyyət anlayışı tanınmış beynəlxalq qurumlar olan Brandt Komissiyası, Jənub problemləri üzrə Komissiya, Qlobal idarəçilik məsələləri üzrə komissiya, Ətraf mühit məsələləri və inkişaf üzrə Ümumdünya komissiyası (Brundtland komissiyası) və digər toplantıların fəaliyyətində geniş tədqiqat sahəsi olmuşdur.

Mədəniyyətin daha əhatəli inkişaf strategiyalarına daxil edilməsi zərurətini əsaslandırmaq, daha səmərəli fəaliyyət proqramlarında onu tətbiq etmək üçün, Skandinaviya ölkələrinin nümayəndələri tərəfindən Mədəniyyət və inkişaf üzrə Ümumdünya komissiyasının yaradılması ideyası irəli sürülmüşdür. Bu fikir YUNESKO və BMT tərəfindən dəstək aldı və 1992-ci ildə bu təşkilatın sədri vəzifəsinə Xavyer Peres de Kuelyar (BMT-nin keçmiş Baş katibi) təyin edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatın yaradılmasına təkan verən amil – Ətraf mühit və inkişaf məsələləri üzrə Ümumdünya komissiyasının məruzəsi olmuşdur (Brundtland komissiyası). Sonradan, 1992-ci ildə Rio-de-Caneyroda ali səviyyədə keçirilən görüş bu işin növbəti mərhələsi oldu. X.Peres de Kuelyarın komissiyasının yaradılmasına razılıq verən YUNESKO nümayəndələri qeyd edirdilər ki, "mədəniyyət və inkişaf" sahəsindəki nəticələr "ətraf mühit və inkişaf" sahəsində əldə edilən nəticələrə bərabər olmalıdır.

Brundtland komissiyası öz vəzifəsinin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəldi, dünya ictimaiyyətinin nəzərinə təbiət və ictimai inkişafın qarşılıqlı fəaliyyəti problemləri haqqında məlumat çatdırıldı.

Mədəniyyət və inkişaf üzrə Ümumdünya komissiyasının fəaliyyətinin yekun sənədi “Yaradıcı rəngarənglik” məruzəsi olmuşdur. Bu sənəd Parisdə 1996-cı ildə təqdim olunmuşdur. Məruzənin müəllifləri hesab edirlər ki, insan həyatının mədəni aspektləri iqtisadi inkişafdan heç də az önəmli olmayan bir rol oynayır.

Beləliklə, son iyirmi il ərzində mütəmadi aparılan iş nəticəsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir sıra sənədlər - Ətraf mühit üzrə Stokholm konfransının Deklarasiyası (1972), Yer kürəsi Xartiyası (1982) və s. qəbul olunmuşdur.

1972-ci il Stokholm konfransı bir sıra konkret və məzmunlu qərarlar qəbul etmişdir; burada insan inkişafının sabitliyini təmin edən irs probleminə (o cümlədən qender baxımından), vacib amil kimi xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Təbiətdən istifadə məsələsində qender asimmetriyası problemlərini təhlil edən alimlərinin fikirlərinə müraciət edərək, biz təbii və mədəni irsin mühafizəsi baxımından mövqe müxtəlifliyini müəyyən etmək istəyirik. Məsələn, tədqiqatçı Barbara Epşteyn qeyd edir ki, ekofeminizm çərçivəsində mənəvi amilin inkişafı müsbət bir meyldir, bu yolla müxtəlif ölkələrdən olan qadınlar arasında təbiətin mühafizəsi ilə bağlı olan bir çox məsələlərin həlli üzrə sıx əlaqələr yaranacaqdır.

Essensialist və sosial-konstruktiv yanaşmaların kəsişməsində yaranan problemlərə hələ 1996-cı ildə Karen Varen tərəfindən yazılmış “Ekoloji feminist fəlsəfəsi” əsərində diqqət yetirilmişdir. Müəllif, qadınlar və ekoloji şərait arasında əlaqələrin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərkən yazır ki, ekofeminizm kviltinq (qurama) şəklində inkişaf etməlidir. Kviltinq – ekofeminizm həm müəyyən təbii şəraitdə mədəniyyətlərin özü-özünü təsdiqləməsini, həm də onlar arasında müəyyən dialoqu nəzərdə tutur. Nəticədə, müasir cəmiyyətdə təbiət və cəmiyyət, kişi və qadın münasibətlərinin xarakterinə görə həm epistemoloji (idraki, əqli), həm də praktiki məsuliyyətin artması mümkün olacaq.

Din – “insan-təbiət” qarşılıqlı münasibətlərində mədəniyyətin fundamental əsaslarından biridir

Bəşəriyyət – vahiddir, lakin bu, mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması və inkişafı üzərində qurulmuşdur. Nəsillər boyu cəmiyyətdə, tarixdə, siyasətin aparıcı sahələrində qadınların fikir və təmsilçiliyi çox az idi. Dünyanın yaranması haqqında olan bütün əfsanələr kişinin üstünlüyünü təbliğ edirdi. Bunların sırasında ən məşhur rəvayət Həyat Kitabıdır. Xristianlığın yayılması ilə bu əfsanə Qərbdə geniş yayılmışdır. Həvvə kişidən sonra dünyaya gəlmişdir, həmdə o, Adəmdən fərqli gildən düzəldilmişdir. Həvvə ilk kişinin qabırğasından möcüzəli şəkildə peyda olmuşdur.

O, Allah-təala tərəfindən Adəmi tənhalıqdan xilas etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. O, bir növ Adəmin əlavəsi olub, öz-özlüyündə mövcud deyildir. Yəni kişi – onun mənbəyi və məqsədi, o isə – kişinin imtiyazlı qurbanıdır. Eyni zamanda, qadın – şüurlu aydın təbiətdir, o – təbiətdən tabe olan şüurdur. Kişilər çox vaxt qadınlara möcüzəli bir ümid bəsləyir, onlar özündə, öz ürəyində bəsləmək istədiyi ümidləri qadınlarda axtarır. Qadın vasitəsilə kişilər öz mahiyyətini dərk etmək, özünü realizə etməyə çalışırlar. Digər tərəfdən, kişi Yer üzündə öz varlığının danılmaz olduğunu hesab edərək, qadını xoşbəxt, lakin adi bir təsadüf hesab edir.

Qadın və kişilərin tam vəhdətini, onların qarşılıqlı asılılığını, bir-birindən ayrılmasının qeyri-mümkünlüyünü bütün dünyəvi mədəniyyətlərdə müşahidə etmək olar. Hər bir millətin qender göstəricilərinə, onların İlahiyə münasibətləri, onun haqqında təsəvvürləri təsir göstərir. Din bir çox ölkələrdə insanların şəxsi və sosial həyatında, onların demoqrafik davranışında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Din bəzən etnos formalaşdırıcı amil və etnik əlamət kimi çıxış etmişdir. Deməli, hər bir din müvafiq həyat tərzini və özünəməxsus əlamətlər daşıyıcısıdır.

Şərq mədəniyyəti – ən qədim və eyni zamanda ən canlı mədəniyyətdir. Bunu bir sıra faktlar təsdiq edir. Şərq ölkələrində çox qədim buddizm və induizm məbədləri bu gün də fəaliyyət göstərir, çoxsaylı mədəni abidələr tanınır və öyrənilir. Eramızdan əvvəl birinci minillikdə yazılmış “Bhaqavat-Qita” əsəri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Şərq mədəniyyəti daim zəka və biliyə müraciət etmişdir. O özü-özünü dərk etməyə, daxili etiqad zənginliyinə, intuitivizmə və irrasionalizmə istiqamətləndirilmişdir. Şərq mədəniyyətinin fenomenal sabitliyi dərinliyi və daxili zənginliyi məhz bunlardan ibarətdir. Eyni zamanda, bu mədəniyyətdə təbiətə çox həssas münasibət formalaşmışdır: ruhların yenidən təzahür etməsi fikri bunun təsdiqidir.

Qədim Yunanıstan mədəniyyəti bir o qədər böyük tarixi dövrü əhatə etməsə də, sonrakı mədəniyyətlərdə çox dərin iz qoymuşdur. Nisbətən məhdud bir ərazidə, Aralıq dənizi sahillərində yaranan bu mədəniyyət azadlığa çıxmış insan ruhunun öz qüvvələrinə, həyatın doğruluğuna, biliyə olan inam üzərində qurulmuşdur. İndi də gözüümüzün önündə olan antik şəhərlərin xarabalıqlarında təbii və antropogen amillərin ahəngdar uyğunlaşmasını izləmək olur. Bu dövrün əsas əlaməti – təbiətə, onun sərvətlərinə səcdə edilməsi hesab edilə bilər. Eyni zamanda antik mədəniyyəti haqlı olaraq Sokrat mədəniyyəti kimi tanınır, çünki bu filosof bilikləri, bütün fikir və rəy müxtəlifliyini üstün tutur. Məhkəmədə artıq ölüm hökmü çıxarılan zaman, Sokrat demişdi ki, “axır ki, mən buranı tərk etməliyəm; mən ölməliyəm, siz isə – yaşamalısınız; bu ikisindən hansı üstündü, hansı – yox, bir Allaha bəllidir”. Sokratı prinsipli və müxalif mövqeyinə görə ölümə məhkum etmişdilər.

Xristian mədəniyyəti Fələstində yəhudi diasporu daxilində xristianlığın yaranması ilə bağlıdır; sonradan o, digər xalqlar arasında da geniş yayılmağa başladı. Xristianlıq Avropa və dünya mədəniyyətinə ictimai-siyasi, əxlaqi, intellektual və mədəni inkişaf baxımdan çox böyük təsir göstərmişdir. Xristian mədəniyyəti abidələri – İncil, Yevangeliya müqəddəs kitabları, dini musiqi, təsviri sənət, memarlıq ümumbəşəri dəyərlər sırasına daxil olmuşlar. Müqəddəs kitablarda təbiətə olan sevgidən bəhs edilir. İnsana təbiətin bir hissəsi kimi yanaşılır. Lakin cinslərə, xüsusilə, qadınlara münasibət İsa peyğəmbərin dövründən başlayaraq, dəyişməyə başladı. İsa peyğəmbərin kəlamlarında bildirilir ki, qadının kişi ilə bərabər olması qavranılmalıdır. “... çünki kişi ilə bərabər götürülən hər bir qadın, Allahın səltənətinə qəbul olunacaq”. Bununla belə, cəmiyyətdə qadınların rolunun məhdudlaşdırılmasında xristianlıq müəyyən rol oynamışdır.

İslam mədəniyyəti – bəşər tarixində yeni və ən mütərəqqi bir səhifədir. İslam təbiəti hər bir şeyin ilahi başlanğıcı kimi təqdim edir. “Bizdə olanlar həm yerdə, həm göydə olanlardan çoxdur. Lakin Biz lazım olduğu qədər veririk” (Qurani-Kərim, Hicr surəsi). Beləliklə, təbiətdə tarazlığı müəyyən edən Allahın siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni qanunlarına işarə vurulur. Allah təbiəti və insanı ona görə yaratmışdır ki, onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlasın və ahəngdar şəkildə yaşasınlar. Əslində bu, müasir elmin nail olmağa çalışdığı ekoloji tarazlıqdır. İslam – tam yeni bir dindir, o, ictimai qanunları təhlil etmiş, qadın və kişilərin tam bərabər hüquqlu olduğunu elan etmişdir. Qurani-Kərimin və hədislərin yaranması dünyada qadınların sosial və hüquqi vəziyyətində ən böyük dönüşə səbəb oldu. İslam – elə bir təkrarolunmaz təlimdir ki, burada, digər dinlərdən fərqli olaraq, qadınlara hörmət, fəxr münasibətlər formalaşmışdır. Quran mədəniyyətində kişi və qadınların qarşılıqlı asılılığının mövcudluğu əlaqəsi daim qeyd olunur. Xeyir işlərinə görə Quran həm qadınlara, həm də kişilərə bərabər mükafat vəd edir. Alman tədqiqatçısı Murad Vilfrid Hofmann “Almaniyalı müsəlmanın gündəliyindən” kitabında yazır: “... Müsəlman qadınlar, şəriətin buyurduğu kimi, 1400 il ərzində elə hüquqlardan istifadə edirdilər ki, onların Avropadakı bacıları bunları yalnız XX əsrdə böyük çətinliklə əldə edə bildilər...” Müxtəlif cəmiyyətlərdə və ictimai təbəqələrdə qadınlar tez-tez hüquqların pozulması halları ilə rastlaşır; din və mədəniyyət isə qəndər qeyri-bərabərliyinin mənbəyi kimi qiymətləndirilirdi. Dini baxışlarda insanların bərabərlik ideyası ilə rastlaşsaq da, həqiqətdə qadınlar asılı vəziyyətdə olur, bəzi hallarda dini iyerarxiyadan tamamilə sıxışdırılıb çıxarırlar. Lakin öz mütərəqqi xarakteri ilə fərqlənən islam dini, müsəlman etnoslarını depressiyadan çıxardı, siyasi qarşıdurmalara son qoydu, böyük yürüşlərə sövq edərək, sürətli mədəni tərəqqiyə təkan verdi. Bu dövr tarixi yaddaşımıza ən möhtəşəm dövrlərdən biri kimi həkk olunmuşdur. İslam, bütün bəşər tarixi ərzində cəmiyyətdə misli olmayan dəyişiklikləri yaratdı. İslam qadın və uşaqlara humanist və ədalətli münasibəti aşılayır. Kişilər öz ailə üzvləri üçün tam məsuliyyət daşıyaraq, öz arvadlarını hərtərəfli təmin etməli, bir çox ciddi qaydalara riayət etməlidirlər. Qurandan bir surəni xatırladaq: “Bacarırsansa, evlən”. Bu o deməkdir ki, kişi fiziki, iqtisadi və s. cəhətdən ailə qurmağa hazır olmalıdır. Quran surələrində araşdırılan sosial, mənəvi və hüquqi problemlər sırasında müsəlman icmalarda din uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuş və yaralanmış kişi əhalisinin taleyi, bununla bağlı çox qadının dul qalması, qızların ailə qura bilməməsi, yetim uşaqların təminatı məsələləri bütün çılpalığı ilə ortaya çıxmışdı. Qadınların ailə qurmaq, dünyaya övlad gətirmək kimi mənəvi hüququnun təmin edilməsində, yeganə imkan olan poliqamiya yolu ilə onların sosial və maddi cəhətdən mühafizə edilməsi məsələsi kəskin şəkildə durdu. İslamda qəti qayda yoxdur ki, hər bir kişi dörd arvad saxlasın; buna icazə o zaman verilir ki, hər bir arvada qarşı ədalətlik prinsipi gözlənilsin. İslama qədərki dövrdə islam ölkələrində qadın bütün hüquqlarından məhrum idi; islam isə qadını həm hüquqi, həm əxlaqi cəhətdən müdafiə etdi. Qadınların,

qızların islama qədərki dövrdə öz həyatını belə qorumağa ixtiyari çatmadığı bir halda, islam şəraitində onlar mülkiyyət hüququnu, öz əmlakına yiyə durmaq haqqını qazandı; ailə quranda ya boşananda onların səs hüququ və varidat – əmlak hüququ müəyyən edildi.

İslam, bir mədəniyyət olaraq elan edir ki, “evdə qız doğulubsa, deməli buraya xoşbəxtlik gəlmişdir, qız doğulan andan bu ev Yer üzündəki cənnətə döndür”. Quranın bəyan etdiyi əsas əxlaqi vəzifələr də, digər mütərəqqi dini təriqətlərdə olduğu həqiqətləri bəyan edir: “Allahı göydə, onun peyğəməğərlərini Yer üzündə tanı, dinə təmənnəsiz qulluq et, ləyaqətli ömür sür, öz yaxınlarını sev, xeyirxah, ədalətli, vicdanlı, düzgün ol”. Məhəmməd peyğəmbər sonuncu Həcc zamanı etdiyi ibadətdə demişdir: “Öz arvadlarınıza zülm etməyin! Onlarla səxavətli və səmimi olun!”

İslamı qəbul etmiş köçəri oğuz türklərinin yazılı mədəniyyət abidəsi olan – “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda matriarxatla (madərşahlıqla) bağlı məqamlar təsvir olunmuşdur. Kişi xilas olunmalı qadınlar sırasında öz anasını seçir. Belə davranış əcdad-ana, ilahə - ana şəxsiyyətinə olan hörmətin ifadəsidir. Eposun mərkəzi sürətlərindən biri – Qazan xanın arvadı Burla xatundur. O, hər bir maneəni dəf etməyə qadirdir. O öz nəsilinin davamçısı olan oğlunu adət-ənənəyə sadıq qalaraq, psixoloji cəhətdən müdafiə etməyə hazırdır. Burla xatun türk köçəri qadınların şücaətli olmasının bariz nümunəsidir. Onu 40 döyüşkən cəngavər qız müsaiyyət edir. Köçəri həyat tərzini ağır olduğu üçün qadınlar öz gücü və mərdliyində heç də kişilərdən geri qalmamalı idilər. O dövrün cəmiyyətində hökm sürən adət-ənənələrdə, ailə-məişət problemlərində qender münasibətlərini bütün aydınlığı ilə izləmək olur. Eyni zamanda, burada qızıl xətlə təbiətə sevgi, ona qayğılı münasibət aşılır. Təbiət-anadır, o insanın bütün tələbat və ehtiyaclarını ödəyir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında tez-tez təbiətin gözəllikləri təsvir olunur. Eposun qəhrəmanlarının həyatında hər bir çiçək, hər bir kol, hətta daş və qaya öz mənə və əhəmiyyətini kəsb edir.

Mədəniyyət və şüur sosial sistemin inkişafı nəticəsində əmələ gəlir, şüurda dəyişikliklər əldə etməklə, insan sosial, texniki, texnoloji və şəxsiyyətlərə münasibətlərdə ekoloji şəraitin dəyişiklikləri uğrunda mübarizəni apara bilir. Mədəniyyət bu zaman cəmiyyətin qonunub saxlanması mexanizmi kimi unikal bir rol ifadə edir. Müvafiq şəkildə ekoloji mədəniyyət də sosial və təbii sistemlərin qorunub saxlanması, onların uzlaşdırılmış inkişafı prosesində bir mexanizm kimi qiymətləndirilə bilər. Ekoloji mədəniyyət və ekoloji şüurun formalaşması bütün sivilizasiyanın mövcud olmasının belə zəruri şərtidir. Müasir ekoloji böhranın aradan qaldırılması işi ictimai şüurda yenidənqurma işləri aparmadan mümkün deyil, söhbət inkişafın başlıca məqsədlərinin ideoloji, psixoloji və əxlaqi cəhətdən yenidən qurulmasından gedir.

Ekoloji mədəniyyət – inkişafın istiqamətvericisidir

Ekoloji mədəniyyət – insan nəsli tərəfindən uzunmüddətli tarixi dövr ərzində toplanılmış mədəni dəyərlər məcmusunun təbii və sosial sərvətlərin bərpasına və inkişafına yönəldilmiş, dinamik və açıq sistemidir. O, təbii mühitin fəaliyyətinə uyğun sosial fəaliyyətin yararlı olub-olmamasını müəyyən edərək, bu işi qaydaya sala biləcək mədəni inkişafının mühüm qarantıdır. Ekoloji mədəniyyət, üzvi şəkildə, zəruri ekoloji bilikləri, onların tətbiqi bacarıqları, ekoloji baxımından düşünülmüş texnologiyaları özündə cəmləşdirir. Ekoloji mədəniyyət, insanın yaşadığı əraziyə, özünün sosial mühitinə, özü-özünə təbiətin ayrılmaz bir hissəsi kimi ahangdar, vahid münasibəti nəzərdə tutur. Müvafiq olaraq, ekoloji mədəniyyət, cəmiyyətin təbii, tarixi və sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edir.

Minilliklərin qovuşduğu bir məqamda mədəniyyətin, ekologiyası, ruhun ekologiyası ilə bağlı problemlər xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başladılar. Çünki ekoloji problemlər, müəyyən mənada insanın, cəmiyyətin mənəvi mədəniyyət səviyyəsinin inkişafıdır. Rusiyalı akademik D.S.Lixaçov qeyd etmişdir ki, “təbiət və insan münasibətləri – iki mədəniyyətin münasibətləridir; onlardan hər biri özünəməxsus “sosiallıq”la bağlı olaraq davranış qaydalarına malikdir. Hər iki mədəniyyət – tarixi inkişafın məhsuludur, həm də insan mədəniyyətinin inkişafı insan nəsli yarandığı dövrdən indiyə qədər davam edir, təbiətin bir neçə milyon il davam edən mövcudluğunda, ona insan mədəniyyətinin təsiri tarixi çox məhduddur”.

Ekoloji mədəniyyət – insanın bu dünyada öz mövqeyini, bu dünyaya öz münasibətini bildirməsidir. İnsan nəsli “qlobal ekoloji böhran” problemi ilə üzləşdiyinə görə, bu mədəniyyət də qlobal xarakter daşmalıdır. Yer üzündə həyatın məhv olma təhlükəsi istinasız olaraq, bütün insanları

düşündürməlidir. İnsanın təbiətə düzgün münasibətinin tərbiyə edilməsi vəzifəsini öz üzərinə ekoloji mədəniyyət götürür. Məhz bu mədəniyyətin formalaşdırılması vasitəsi ilə dünyanın tənəzzülə doğru yuvarlanmasının günahını bütün insanlar öz üzərinə götürməli, təbii ehtiyatların istifadəsinə, təbiətə düşünülməmiş yanaşmaya son qoymalıdır. Ekoloji mədəniyyət vasitəsi ilə izahat işləri aparılmalıdır. İlk növbədə təhsil sahəsində yenidənqurma işləri aparmaq lazımdır. Burada ekoloji mahiyyət kəsb edən bir sıra fənnlər – kimya, biologiya, anatomiya, təbabət və b. prioritet əhəmiyyət kəsb etməli, maddilik mənasından bir qədər uzaqlaşmalıdır ki, gənclərin ekoloji biliklərə meyli artsın. Təbiətə hörmət bəsləmək meyli insanın öz tərbiyəsindən və daxili zənginliyindən irəli gəlir.

Ekoloji mədəniyyətin vəzifəsi – insana öz həqiqi mövqeyini və vəzifəsini düzgün aşılamaqdır; insan canlı təbiəti olduğu kimi, yəni bütün gözəlliyi və rəngarəngliyini qoruyub saxlamaq şərtilə gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır. Onun vəzifəsi həm də ondan ibarətdir ki, insanda özünə və bütövlükdə dünyaya münasibət dəyişilsin. Ekoloji mədəniyyət nisbətən cavan elm olsa da, onun əhəmiyyəti çox böyükdür.

İnsanın intellektual və emosional cəhətlərinin zənginliyi arasında əlaqələri müəyyən etmək üçün etik və estetik kateqoriyalara müraciət etmək lazımdır. Təbiət insan üçün yaradıcılıq mənbəyidir. Təbiət incilərinin insan üçün estetik baxımdan əhəmiyyətli olub-olmamasının müəyyən edilməsi çox vacibdir. Təbiətin, onun gözəllik və möhtəşəmliliyinin emosional qavranılması insan fəaliyyətində destruktiv meylləri azaldır, ətraf aləmlə ünsiyyət zamanı qeyri-zorakı vasitələrin rolunu dərk etməyə köməklik göstərir.

Ekoloji etika – təbiətlə insanın etik münasibətləri haqqında bir təlimdir. Burada təbiətin əxlaqi birliyin üzvü olması, əxlaqi partnyor (subyekt) kimi qəbul edilməsi, bütün canlıların bərabərhüquqlu və bərabərdəyərli olması, insanların hüquq və tələbatlarının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur. Təbiətlə münasibətlərin əxlaqi tərəfini bir çox tədqiqatçılar təhlil etmişlər. Budda bütün digər canlılara zərərin vurulmaması prinsipini irəli sürərək, böyük bir dini cərəyanın banisi oldu. Pifaqor və Plutarx, heyvanlara qarşı xeyirxah olmaq keyfiyyətini, insanların əxlaqi davranışının əsası kimi qiymətləndirirdilər. Assizli Fransisk təbiəti Yaradanın inikası olduğunu qeyd etmişdir. Tomas Mor və Mişel de Monten insanları, heyvanlara qarşı mərhəmətli olmağa çağırırdılar. Aclıq illərində belə Mahatma Qandi Hindistan əhalisini ət yeməyə məcbur etmək fikrindən uzaq olmuşdur: “Biz inəkləri öldürə bilmərik, çünki bütün əzabkeş məxluqlarla həmrəy olmalıyıq”.

Ekoloji etikanın əsasını yaradanlar sırasında Amerikalı ekoloq və təbiət mühafizəçisi O.Leopoldun, alman həkimi və filosofu Albert Şveytserin adlarını çəkmək olar. O.Leopoldun “Qum qraflığının təqvimini” və “Dairəvi çay” əsərlərində ekoloji, ekoloji etika (Yerin etikası) və təbiətin mühafizəsi etikası problemləri təhlil olunmuşdur. Həyata pərəstiş etmək etikasını (“Universal etika” adı altında işlədilir) A.Şveytser özünün klassik xarakterli “Mədəniyyət və etika” və “Həyata pərəstiş haqqında təlim” əsərlərində işləyib hazırlamışdır.

Ekoloji etikanın inkişafına təkan verən elmlər sırasında ekoloji teologiyayı göstərmək olar (müxtəlif dinlərdə ekoloji – etik baxışların öyrənilməsi). Müxtəlif xalqların, məsələn, Amerika hindularının etik ənənələrinin öyrənilməsi öz növbəsində, ekoloji etnoqrafiyanın formalaşmasına təkan vermişdir.

Ekoloji etikanın inkişafına heyvanlara himayədarlıq hərəkatının da təsiri çox olmuşdur. Hələ 1802-ci ildə Fransada “Heyvanlara göstərilən qəddarlığın əhalinin əxlaqi səviyyəsinə təsiri varmı? Varsa, bunun qarşısını almaq üçün qanunların qəbul edilməsi vacibdirmi?” mövzusunda yazılan elmi işlərin müsabiqəsi keçirilmişdi, ən yaxşı işi mükafat gözləyirdi.

İngiltərə heyvanlara himayədarlıq sahəsində aparıcı ölkə sayıla bilər. 1809-cu ildə bu ölkənin baş naziri Lord Erskain lordlar palatasında bəyan etdi ki, “heyvanlara mərhəməti olmayanlarda nə həqiqi tərbiyə, nə də həqiqi ürək var”. 1822-ci ildə Avropada heyvanlara işgəncə edənləri cəzalandıran ilk qanun qəbul edilmişdir. 1824-cü ildə Londonda Riçard Martin dünyada ilk dəfə heyvanlara himayədarlıq cəmiyyəti yaratmışdır. 1892-ci ildə Yer üzündə artıq 780 belə cəmiyyət mövcud idi, onlardan 244-İngiltərədə, 191-Almaniyada, 105-ABŞ-da, 31-İsveçdə və Norveçdə yerləşirdi. 1896-cı ilədək heyvanlara himayədarlıqla bağlı 12 beynəlxalq toplantı keçirilmişdir. 1959-cu ildə heyvanların mühafizəsi üzrə Beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır.

Qərbdə ekoloji mədəniyyəti və ekoloji etikanı XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində fəlsəfə kurslarında tədris etməyə başladılar. Bu işin başlanğıcında Viskonsiya ştatının universiteti durur, burada

ekoloji etika 1971-ci ildən tədris edilməyə başlamışlar. 70-ci illərin ortalarından etibarən ekoloji mədəniyyət və ekoloji etika müstəqil fənnlər kimi tədris olunmaq hüququnu qazandılar. Bu elm daha fəal şəkildə ABŞ, İngiltərə, Norveç, Kanadada inkişaf etdirilir. Avropa İttifaqında bioetika üzrə xüsusi komissiya fəaliyyət göstərir. Azərbaycanı Avropa səviyyəsində təmsil edən şəxs – bioetika üzrə baş mütəxəssis – “Simmetriya” Qender Assosiasiyasının sədri Kamila Dadaşovadır.

Əsrlər keçir, insanlar Yaradanın qanunları üzərində düşünür. Qadınların əksəriyyəti patriarxal cəmiyyətdə yaşayıb və yaşayır, buna baxmayaraq, din onların yeganə etibarlı dayağı olaraq qalır. Tez-tez qadını təbiətlə eyniləşdirirlər. Bu əbədi dəyərin qender baxımından da müasir əhəmiyyəti var.

Azərbaycanda təbii irsin mühafizəsinin aktuallığı

Təbii ehtiyatlar – məzmunu və mahiyyəti getdikcə genişlənən tarixi kateqoriyadır, bu, ictimai istehsal prosesində insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsi üçün istifadə olunan təbiətin qüvvələrinin məcmusudur.

İstifadə üçün yararlı azad məkanlarının məhdudluğu belə bir fikrin yaranmasına əsas verdi: ərazi-təbii ehtiyatların xüsusi növüdür, o, müəyyən təbii ehtiyatların potensialı və yerinin daşıyıcısı, insan fəaliyyətinin məkanı, onun xüsusi ehtiyat fondudur. Təbii-ehiyat potensialı – hər bir ölkə və ya onun regionları üçün vacib olan bir keyfiyyətdir; təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilən (əslində və ya mümkünlük baxımından) ehtiyatların həcmi ayrı-ayrı ehtiyatların imkanlarının cəmisidir.

İdarəetmədə təbii ehtiyatlar aşağıdakı şəkildə təsvir edilirlər:

- təbii ehtiyatların yerləşdirilməsi – ayrı-ayrı növlərindən tutmuş bütün ərazidə yerləşən təbii resursların potensialına qədər;
- ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin ehtiyatlarla təmin olunması;
- ərazinin məkan təşkilində və təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşmasında amil rolunu oynayan təbii ehtiyatların təhlili;
- təsərrüfatın təbii ehtiyatlarının proqnozlaşdırılması;
- təbii ehtiyatların istifadəsi, mühafizəsi və bərpa işinin səmərəlilişdirilməsi.

İnsan cəmiyyətinin inkişafında və fəaliyyətində təbii ehtiyatlar həmişə mühüm rol oynamışdır. Elmi-texniki tərəqqi insanın təbiətə təsiretmə imkanlarına böyük təkan vermişdir. Zaman keçdikcə insanın təbii mühitlə münasibətlərinin çox qərribə nəticəsi gözə çarpır: insanların maddi rifahının təmin olunmasına yönəldilmiş sivilizasiyanın nailiyyətləri əslində onun təbiətdən asılılığını heç cür azaltmır. Əksinə, bəzi ölkə və xalqların, tarixin müəyyən dövrlərdə isə bütün Yer üzündə yaşayan insanların rifahı məhz təbii amillərdən asılı olur.

Təbii şərait dedikdə, təbii mühitin və ya yerli təbii fenomenlərin əsas əlamətlərini özündə əks etdirən ərazilərin ən vacib təbii xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Təbiət cisimləri və qüvvələrində cəm olunmuş təbii şərait əhalinin həyatına, təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərir. “Təbii şərait” anlayışı təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya digər növünü nəzərdə tutur. Məhz təbii şərait insan fəaliyyətinin rəngarəngliyini, ayrı-ayrı ölkələrin sahələr üzrə ixtisaslaşmanı, onların iqtisadi inkişaf tempini müəyyən edir. Təbii mühitin rolu xüsusi olaraq açıq ərazidə böyükdür (məsələn, kənd, meşə, su təsərrüfatları). Onların ixtisaslaşması və səmərəliliyi bilavasitə torpaqların məhsuldarlığı, iqlim, ərazinin su rejimi ilə bağlıdır. Bu amillərin təsiri altına həm də nəqliyyat və bir çox digər təsərrüfat sahələri düşür.

İnsan cəmiyyətinin inkişafı təbiətin, xüsusən yeraltı sərvətlərin istifadə olunması ilə sıx bağlıdır. Bu sərvətlərin rolu hətta sivilizasiyamızın maddi mədəniyyət dövrlərinin adlarında öz əksini tapır: “daş dövrü”, “bürünc dövrü”, “dəmir dövrü”. Dünya iqtisadiyyatının və təbii şəraitin vacib tərkib hissəsi – mineral-xammal ehtiyatlarıdır.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, bir çox ölkələrin ekoloji siyasətində vacib dəyişikliklər baş vermişdir, bu da insan şüurunda ətraf mühitin qorunub saxlanması meyllərinin artmasının təzahürüdür. Müasir dövrün ekoloji hüququ, beynəlxalq, xüsusi, cinayət və s. hüquqi normalarında və qanunlarında öz əksini tapır, ətraf mühitin qorunub saxlanması və insanın təbii sığınacağına qulluq edilməsi problemlərinə xidmət edirdi. Hüququn ənənəvi tədqiqat obyektini sayılan hüquqi emissiyadan qorunma sahəsinə bir sıra yeni sahələr – təbiətin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericilik, ekoloji hüquq hüdudlarında yeni idarə olunma sahələri olan təhlükəli maddələrdən mühafizə olunma, genetik texnologiyaların ekoloji nəticələri, tullantıların qarşısının alınması, işlənməsi və ləğv edilməsi,

torpaqların mühafizə edilməsi, enerjiyə qənaət edilməsi, nüvə reaktorlarının şüalanmasından mühafizə olunma və onların iş təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahələri yaranmışdır. Bütövlüklə, ekoloji hüquq “ekoloji rənglərə boyanmış” hüquqi normaları formalaşdırır: “ətraf mühitin qorunub saxlanılması və bərpası məqsədlərinə xidmət edir, söhbət torpağın, suyun, havanın (bunlara ekoloji sahələr deyilir), flora və faunanın, həmçinin iqlimin, landşaftın təbii tarazlığın qorunması, bütün bu sahələrin insanla münasibətlərinin düzgün qurulmasından gedir.

Ətraf mühit və ya onun hansısa bir komponentinə olan tələblər istər indiki zamanda, istərsə də gələcəkdə, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından onun məzmununu müəyyən edir. Təbii komplekslərin məhsuldarlığı və səmərəliliyi bizi əhatə edən təbii mühitin keyfiyyətindən asılıdır. Hər bir təbii region – ekosistem – öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Müəyyən edilmişdir ki, biosferdə canlı kütlənin ümumi həcmi təxminən 10^{19} - 10^{21} -dir. V.İ.Vernadski əlverişli şəraitdə bu kütlənin artmasının nəhəng imkanlarını təsdiqləyən faktlar gətirirdi. Mühit orqanizmlərə müxtəlif vasitələrlə təsir göstərir. Ətraf mühitin hər bir elementi təbii amil hesab edilir, o, bu və ya digər dərəcədə canlı orqanizmlərə təsir göstərir. Hal-hazırda antropik təsirlər (yəni insan fəaliyyətinin nəticələri) təbiətdə gedən proseslərin ən təsirlisinə çevrilmişdir. İnsan orqanizmlərə bilavasitə təsir edərək, onların artmasına və ya məhvinə səbəb ola bilər, dolay yolla isə təsir etmək üçün o, onların yaşadığı mühiti dəyişməlidir. İnsanın təbiətə təsiri onunla nəticələndi ki, Yer üzündən onlarla bitki və heyvan növləri silinib getmişdir. Ovçuluğun ilk məqsədi – insanları qida ilə təmin etmək olubsa, sonradan o, paltar istehsalı, sənət incilərinin yaradılması üçün aparılmış, nəticədə bir çox heyvan növləri Yer üzündən silinmişdir. Vəziyyət o dərəcədə kəskinləşmişdir ki, Təbiətin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaq Qırmızı kitabı (qırmızı rəng-həyəcan rəmzidir) dərc etdirmişdir. Bu kitabda məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən növlərin adları çəkilir. İnsan, bitki və heyvanların mövcudluğuna yararlı əraziləri, onlara aid biotaları (region, ərazi) ya məhv etməklə, ya da kəskin şəkildə dəyişməklə mənfi təsir göstərir. Torpaqların şumlanması, faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi, yerin səthində yerləşən süxurların üzə çıxarılması və tullanması, çəmənliklərdə otun çalınması, burada ev heyvanlarının otarılması və sair proseslər üzvi aləmin tərkibini kəskin şəkildə dəyişdirir, bəzi növlərin məhvinə, digərlərinin isə kəskin şəkildə çoxalmasına səbəb olur. Bu yolla təbii mühitin təbii məhsuldarlığı dəyişilir, onun iqtisadi səmərəliliyi azalır. Planetimizin bir çox ərazilərində öz-özünü bərpa imkanları itirilmişdir, nəticədə təbii komplekslərin tənəzzülü, bəzən də məhvi baş verir.

Elmi-texniki inqilab təbii sərvətlərin istifadəsinin misli görünməmiş miqyaslar almasına gətirib çıxardı. Müasir ekoloji elmlər təbiətin istifadəsinin neqativ nəticələrinin qarşısının alınması yollarının bir çox istiqamətlərini müəyyən edir. Belə istiqamətlərdən biri qoruqların, yəni xüsusi nəzarət altında saxlanılan təbii ərazilər şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Xüsusi olaraq müəyyən edilən və qorunub saxlanılan quru əraziləri yaxud su hövzələri təbii komplekslərin sabit vəziyyətinin etalonu rolunu oynayırlar. İnsanlar tərəfindən nisbətən az dəyişdirilmiş bu təbii komplekslərdə coğrafi, geofiziki, bioloji və s. proseslərin təbii gedişatını öyrənmək mümkündür. Azərbaycanda ümumi sahəsi 200 min hektar olan 14 qoruq və ümumi sahəsi 260 min hektar olan 20 yasaqlıq yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qoruqların yerləşdirilməsi xəritəsinin, həmçinin təbii landşaftların, heyvanların yayılması arealının təhlili göstərir ki, əksər zoocoğrafi dairə, sahə və rayonlar mövcud qoruqlarla təmsil olunub. Bununla belə bəzi rayonlarda qoruqlar ya azdır, ya da heç təşkil olunmayıblar. Məsələn, Naxçıvan, Dağlıq-Talış və Samur-Dəvəçi zoocoğrafi rayonlarında, Kiçik Qafqazın xeyli ərazisində qoruqlar heç yoxdur. Bir sıra zoocoğrafi rayonların qorunan əraziləri kifayət qədər böyük deyil və bütün mühafizəyə ehtiyacı olan ekosistemləri və məskunlaşma yerlərini özünə daxil etmir (Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının dağ - meşə və yüksək dağ ekosistemləri, Kür-Araz və Abşeron-Qobustan rayonları).

Respublikanın alim və mütəxəssisləri “2010-cu ilədək olan dövr üçün təbiətin mühafizəsinin kompleks sxemini” işləyib hazırlamışlar. Burada Azərbaycanda xüsusi qorunan ərazilər şəbəkəsinin xeyli genişlənməsi nəzərdə tutulur.

Qoruqlar davamlı inkişaf və sabitlik üçün zəmanət qazanmaq, ətraf mühitin qorunmasının möhkəmləndirilməsinə kompleksli yanaşmaq üçün lazımdır. Bu işin idarə olunması və planlaşdırılması əsaslı şəkildə dəyişdirilməli, elmi tədqiqatlar və mühafizə işinin aparılması isə təkmilləşdirilməli və yaxşılaşdırılmalıdır. Qoruqların idarə olunması işi də bir sıra səbəblər üzündən çətinləşir: informasiya mübadiləsinin mümkünsüzlüyü, etibarlı və operativ rəhbərliyin olmaması (idarələrdə lazımi avadanlığın və qurğuların olmaması səbəbindən). Daha bir mənfi hal – qadınların təbiətin mühafizəsi işinə kifayət

qədər cəlb edilməməsidir. Qadınlar xüsusi fakültələrdə ekoloji təhsil alaraq, hər vaxt iş tapa bilmirlər. Çox zaman müəssisə rəhbərləri bunu, təlimatçı və meşəbəyi işinin çətinliyi ilə izah etməyə çalışırlar. Regionlarda xüsusi təbliğat işini aparmaq lazımdır ki, qoruq işini təmin etmək üçün qender imkanlarından da istifadə edilsin, qadın və qızlar hesabına yüksək ixtisaslı mütəxəssislər buraya cəlb edilsin.

Qoruqların işini təkmilləşdirməklə yanaşı, mühafizə olunan ərazilər şəbəkəsini genişləndirmək üçün torpağın özəlləşdirməsi prosesindən də istifadə etmək lazımdır. Mümkün qədər tez bu ərazilərdə xüsusi qorunan ərazilərin hüquqi statusunu təmin etmək, onların maddi-texniki bazasını yaratmaq və işçi kollektivini formalaşdırmaq lazımdır. Daha sonra yerli əhali üçün treninqlər keçirmək lazımdır ki, onlarda ekoloji vərdişlər və qender bilikləri aşılsın. Xüsusi qorunan ərazilərin sosial statusunu artırmaq, onlarda müsbət ictimai rəy yaratmaq üçün ictimaiyyətin rəğbətini qazanmaq istiqamətində məqsədyönlü iş aparılmalıdır. Buraya qeyri hökumət təşkilatlarının, digər maraqlı qrupların, yerli əhalinin, o cümlədən qadınların imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Artıq Ümumdünya Bankı və Qlobal Ekoloji Fondla respublikamızda “Şah Dağ” milli parkının yaradılması üzrə layihənin maliyyələşdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır. Respublikanın şimal regionlarında təbii balansın bərpa edilməsi, burada daimi buzlaqlarla örtülü yüksək dağ zirvələri və Xəzər dənizinin qumlu sahilləri təkrarsız gözəlliyinin gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədi irəli çəkilir.

Almaniya Federativ Respublikasının M.Zukkov adına Fondu ilə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. Respublikamızın cənub-şərqində “Talış” Milli Parkının yaradılması layihəsi üzərində birgə iş aparılacaqdır.

Respublikamızda ilk milli park – “Şirvan” 2003-cü ilin oktyabr ayında fəaliyyətə başlamışdır; burada yarımsəhra və quru çöl landşaftlarında heyvanat aləminin və bitki örtüyünün mühafizəsi nəzərdə tutulmuşdur. Xüsusi olaraq, yerli faunanın nadir növü olan ceyranların mühafizəsi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Prezidenti İ.H.Əliyev respublikamızın təbiətinin müasir durumuna görə öz dərin narahatlığını bildirərək, seçkiqabağı kampaniyasını məhz bu parkın rəsmi prezentasiyasından başlamışdı. Milli parkın ilk peşəkar bələdçisi – Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyinin idarə rəisi Sədaqət Məmmədova olmuşdur.

MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

- Təbii və mədəni irsin öyrənilməsinin aktuallığı
- Ekoloji mədəniyyət və qender
- Ekoloji etika və qender problematikası

İş vsulları - intellektual həmlə (beyin hücumu)

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu (Konstitusiyası). B., 2003

Bağirov H. “Azərbaycanın Milli təbii və mədəni irsinin qorunub saxlanması – Milli parklar proqramı” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Konfransda çıxışı. B., 2002

Məmmədova S. Azərbaycanın ekoloji şəbəkəsinin yaradılması proqramı – Milli Parklar Proqramı. “Azərbaycanın Milli təbii və mədəni irsinin qorunub saxlanması – Milli parklar proqramı” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Konfransda çıxışı. B., 2002

Mirzəzadə R. Siyasətin qender ölçüsü. “Ali təhsil sistemində qender problemləri təliminin nəzəri-metodoloji aspektləri”. Elmi-Praktiki konfransın materialları. B., 2002

Бакханов А. «Гюлистаны – Ирем». Научный трактат. Б., «Элм», 1992.

Байрамова Л. Охрана природного и культурного наследия. Учебная программа. Б., Издательство Бакинского Государственного Университета, 2002

Брундтланд Гру Харлем. «Наше общее будущее», Материалы Конференции ООН по устойчивому развитию. Нью-Йорк, 1987.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1 – 4. М., Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960 – 1962

Карен Варен. «Экологическая феминистская философия». Сборник научных трудов. Чикаго, 1996

Конвенция об охране Всемирного культурного центра и природного наследия. – Париж, 1972

Краткая географическая энциклопедия. Т. 1 – 4. М., 1960 – 1962.

Национальная Экологическая сеть Азербайджанской Республики. – Б., 1999
«Сохранение европейского природного наследия: к Европейской экологической сети». Материалы
общевропейской конференции. Маастрихт, 1993
Хемингуэй Э. «По ком звонит колокол». Роман. СПб., 1982
Философский словарь. М., Политиздат, 1975
<http://uni-frankfurt.de/cgc>